

TÜRK-İSLÂM KÜLTÜR DÜNYASINDA İSAGOJİ

Doç.Dr. Abdulkuddüs BİNGÖL

İslâmiyetin ortaya çıktığı zaman Arap yarımadası halkı, güzel söz söyleme ve şiir alanlarındaki üstünlükleri dışında, gerek ilim ve gerekse inanç yönünden tam bir çöküntü içerisinde bulunuyorlardı. Bu bakımdan onların İslâmdan önceki zamanları *Cahiliye Çağı* olarak adlandırılmaktadır. Hz. Muhammed'in Peygamberlikle görevlendirilmesinden itibaren yaklaşık kırk yıl gibi kısa bir sürede askerî alanda önemli başarılar elde eden müslümanlar, ilim ve tefekkür sahalılarında da en az bu kadar başarılı olmak zorundaydılar. Bu zorunluluk, inananları ilim öğrenmeğe ve tefekküre teşvik eden dinin bizzat kendisinden kaynaklanmaktaydı.

İlk zamanlarda, yabancı tesirlerden tamamen uzak olan müslümanların düşünce ve ilim hayatı dine dayanıyordu. Halbuki fetihler başlayınca onlar bazı eski medeniyetlerle temasa geçtiler. Bu medeniyetlerin başlıcaları, eski Yunan, İran, Hint, Mısır ve Mezopotamya medeniyetleridir. Söz konusu medeniyetlerle temas, müslümanların yeni yeni bilgiler elde etmesini sağladı. Bu bilgiler başlangıçta, Arapça'ya tercüme yoluyla nakledildi. Bu şekilde, İslâm Medeniyeti'ni teşkil eden unsurlar arasında, önemli bir yer işgâl eden tefekkür hayatı, miladî yedinci asrın başlarında, müslümanların çeşitli medeniyet hamleleri arasında, islâm dünyasına giren felsefî bilgiye, gereken önemi vermeleriyle şekillenmeğe başlar. Bilâhare dinî ilimlerin metodolojilerinde de önemli bir rol oynayacak olan *Mantık* da, İslâm Kültür Dünyasına, VIII. yüzyıldan itibaren sistemli bir şekilde sürdürülen tercüme faaliyetleri le girmiştir.

İşte bu cümleden olmak üzere İSAGOJİ, söz konusu medeniyete, Aristoteles'in eserleriyle birlikte ilk giren kaynaklar arasındadır. Nitekim bu eserin daha önce de Süryanî ve Pehlevî dillerine çevrildiği bilinmektedir. Dolayısıyla İsagoji'nin Arapça'ya tercümesinin hangi dilden yapıldığı hususunda ihtilaflar vardır. Bazı kaynaklarda bu eseri, Abdullah İbn al-Mukaffa' (öl: 757) veya oğlu Muhammed'in doğrudan doğruya Grekçeden olmak üzere, ilk defa Arapçaya tercüme ettikleri yer almaktadır. Buna karşılık İbn al-Nedîm'in Fihrist'inde, ilk tercümeyi Eyyûb b. al-Kasım'ın bir Sünyanî tercümeden yaptığı belirtilmektedir. Çeşitli kaynaklarda bu hususta farklı isimler verilmektedir. Fakat mütercimlerin isimlerinden ziyade, burada bizim için önemli olan nokta, kesin olarak Emevîler dev-

rirde başlayıp, Abbasi'ler devrinde büyük ve sistemli bir faaliyet hâlini alan tercüme çalışmalarından sonra, Aristoteles'in mantıkla ilgili bütün temel eserlerinin yanında, İsağojî'yi de yorumlarıyla birlikte, Arap dilinde bulmanın mümkün olduğudur.

İsağojî'nin Aristoteles'in eserleriyle birlikte İslâm kültür dünyasına girmesi çok tabiidir. Zira bilindiği gibi bu eser *Organonun* birinci kitabı olan *Kategoriler*'e bir giriş olarak yazılmış ve İslâmiyetten önce, Sünyaniler'de de Aristoteles'in eserleriyle birlikte incelenmiştir. Eserin müellifinin Porphyrios olduğunda şüphe yoktur. Arapça kaynaklarda Sur'lu Ferferyus diye anılan ve Yeni Eflatuncu okulun ileri gelenlerinden biri olan Porphyrios'un bu eserin konusu "Beş Tümel" dir. O, bu eserinde, Aristoteles'in Mantık ve Metafizığe ait eserlerinin çeşitli yerlerinde verdiği kısa bilgilere dayanarak ve aynı zamanda O'nun sade ve kuru üslûbuna ve mantık anlayışına uygun bir tarzda CİNS, TÜR, AYIRIM, HASSA ve İLİNTİ'yi, anlaşılması daha kolay ve daha toplu bir şekilde ortaya koymuştur. Yoksa, bazan sanıldığı gibi, Beş Tümel, Porphyrios'un icadı değildir. Şunu belirtelim ki, bu durum, eserin değersiz olduğu anlamına gelmez. Nitekim bu hacmi küçük eseri sayesinde Porphyrios, kendisinden sonra felsefenin yürüyüşünde en az hocası Plotinus kadar etkili olmuştur. Çünkü O, bu eserinde tümeller meselesini hiçbir çözüm vermeden ve hiçbir çözüme girişmeden ortaya atmıştır ki, Ortaçağ felsefesinde bunun çözümü aranacak ve bilindiği üzere üç farklı görüş ortaya çıkacaktır.

Denilebilir ki, Türk-İslâm Kültür Dünyasında IX. yüzyıldan itibaren, felsefe ile uğraşanların bütünü, ister kendilerine has bir sistemleri olsun, ister sâdece tercüme faaliyetinde bulunmuş olsunlar, Aristoteles mantığından en ileri derecede faydalanırlarken, O'nun külliyyatına Porphyrios tarafından eklenen İsağojî'ye de özel bir ilgi göstermişlerdir. İlk devirlerden itibaren bu disipline lâıyk olduğu yer ve değeri vererek, tercüme devrinin hemen sonra ermesiyle birlikte, kendi geleneklerinin devamı olsa da, Aristoteles ve Porphyrios'un kilerini aratmayan büyük çapta esekleri bu kültüre maletmişlerdir. Böylece mantık adı altında bütün felsefî ve ilmi tasavvurların âleti, düşünceyi hatadan korumanın tekniği olan bir disiplin, dini ilimlerin yanında İslâm kültürüne girmiş bulunuyor. Bu suretle nakli ilimlerin yanında, çoğu arap olmayan düşünürler sayesinde, bilhassa Farâbî (870-950) ve İbn Sînâ' (980-1037) dan itibaren bir felsefe, bir mantık geleneğine sahip olunuyor.

Meşşai Ekolü'nün sistemli bir kurucusu olan büyük Türk-Müslüman Düşünürü Fârâbî (870-9050) İslâm Dünyası'nda, mantığı dokuz bölüm hâlinde inceleyen ilk filozof olarak karşımıza çıkmaktadır. O, bu disiplinin tamamını teşkil eden dokuz kitabın başında *el-Medhal* adıyla Porphyrios'un İsağojî'sini yerleştirmektedir. Ayrıca bu konuda *Kitab al-Medhal ila'l-Meantik* adında bir eserin de sahibidir. Fârâbî'nin Hamidiye 812 de kayıtlı *İsağucî* kitabı elimizde mevcuttur. Genel bir

bakışla, Fârâbî'nin bu son zikrettiğimiz eserinde Beş Tümel'le ilgili açıklamaları, *Tanım Teorisini* vücuda getirmekten ibaret görünüyor. Filozofumuza göre tek şahsa yüklenen tümeller, daha genel ve daha özel olmakla birbirlerinden farklıdır. Meselâ, "Ahmet duygulu-canlıdır" veya "Ahmet insandır" dediğimiz zaman, buradaki iki yüklemden "duygulu-canlı", "insan" yükleminden daha genel; "insan" yüklemi ise "duygulu-canlı" yükleminden daha özel olmakla birbirlerinden farklıdır. En genel olanla en özel olan arasında "ortalılar" (mütevassıtlar) vardır. Bu orta yüklem, en özel olandan en genel olana doğru bir yükleme tâkib edeceklerdir. Öyle ki, daha genel tümellere CİNS, daha özel tümellere de TÜR adı verilecektir. Bunlardan en genel olanına Fârâbî YÜKSEK CİNS, en özel olanına da SON TÜR adını vermektedir. Bunu Fârâbî'den bir örnekle açıklayalım: Karşımızda ne olduğunu bilmediğimiz bir şey görüyoruz ve şu nedir? diye soruyoruz. Verilecek cevap silsilesi, meselâ:

- Bu bir hurma ağacıdır,
- Bu bir ağaçtır,
- Bu bitkidir,
- Bu cisimdir, olsun.

Görülüyor ki, şâyet bu cevaplar bir sıra tâkib ediyorsa, en özelden en genele doğru veya en genelden en özele doğru bir sıra takibedeceklerdir. Şimdi bu cevapların birbirleriyle olan ilişkilerini incelemek için "Bu cisimdir" ile "Bu bitkidir" ifadelerini ele alalım. Bunlardan *cisim* cins, *bitki* ise türdür. Fakat bu defa "Bu bitkidir" ile "Bu ağaçtır" ifadelerini ele aldığımızda, görüyoruz ki, *bitki* cins, *ağaç* ise tür mevkiinde kalıyor. Zira bunlardan ağaç daha özel olanı, bitki ise daha genel olanı temsil etmektedirler. Son olarak, "Bu ağaçtır" ve "Bu bir hurma ağacıdır" cevaplarını ele alırsak bu defa da *ağacın* cins, *hurma ağacının* da tür olduğunu görüyoruz. İşte tanım için "Bu bir hurma ağacıdır" dan daha özeli bulunamayacağı için, "Hurma ağacına" SON TÜR (al-Nav' al- ahir) "Bu cisimdir" den daha geneli bulunamayacağı için "cisme de ÜSTÜN CİNS (al-CİNS al- âli) adı verilecektir. Diğerleri ise, her ne kadar biri diğerine göre cins veya tür olabiliyorlarsa da arada kaldıkları için ORTA TERİM (al-Mütevassıt) adını almaktadırlar.

Cins ve Türlerin ne şekilde ortaya çıktığını anlattıktan sonra Fârâbî, oldukça açık bir şekilde AYIRIM'ın açıklanmasına girişiyor. "Hurma ağacı nedir?" sorusuna verilecek cevapta, "Bir ağaçtır" ifadesi yeterli olmayıp, onun nasıl bir ağaç olduğu araştırılacaktır ki, bu da onu kendi cinsi içerisindeki benzerlerinden ayıracak bir cevap olmalıdır. O'nun verdiği misâlde, "Hurma veren ağaçtır" cevabıyla doğrulanacaktır. "Hurma veren ağaç" ise ayırım olmaktadır.

Esas itibarıyla mükemmel tanımda etkin olmayan HASSA ve İLİNTİ ise artık Porphyrios'un açıklamalarına benzer bir şekilde açıklanmaktadır.

İbn Sînâ ile birlikte Türk-İslâm Kültür Dünyası'nda bu konuda en mükemmel diyebileceğimiz eser ortaya çıkmıştır. Bu da *"al-Medhal Fi Sadr al-Şifa"* dir. İbn Sînâ, bu eserini mantık külliyyatına bir giriş olarak telif etmiştir. Burada mantığın tanımı, gereği ve faydası araştırıldıktan sonra, ona duyulan ihtiyaç dile getirilmiştir. Sonra da sözlerin mânâlarına olan delâletleri üzerinde durulmuştur. Bundan sonra da Porphyrios'un eserinin yegâne konusu olan Cins, Tür, Ayırım, Hassa ve İlihti'den bahedilmiştir. İbr Sînâ'nın Porphyrios'tan farklı olarak sözün mânâya delâletinden bahsetmesinden dolayıdır ki, daha sonra Türk-İslâm Kültür Dünyasında, *"Sözün Mânâya Delâletinin Araştırılması"*, mantığa onuncu bir bölüm olarak eklenmiştir. Fenârî de müteahhirin manikçılara göre mantığın bölümlerinin on olduğunu ifade etmektedir. İbn Sînâ'ya göre çok defa sözün durumu, mânânın durumunu etkiler. Bunun için mantığın önce DELÂLET'i incelemesi gerekir.

O, mantığın TASAVVURAT ve TASDİKAT ayırımında Fârâbî ile aynı görüşü paylaşmaktadır. O'na göre her bilgi ya tasavvur veya tasdiktir. Zira biz bir hakikati kavradığımız zaman, ya onun hakkında ne olumlu ne de olumsuz hiçbir yargıda bulunmadan, ne ise o olması açısından onu göz önüne getiririz ki, bu tasavvur olur; ya da onun hakkında olumluluk veya olumsuzlukla hükmederiz ki, bu durumda da o tasdik olur.

Böylece İbn Sînâ mantık konularını incelerken, bu iki ana bölümü arasında bir paralellik kurmaktadır. Şöyleki, tasavvur ilk bilgi olup HADD veya onun yerine geçen bir zihin faaliyetiyle kazanılır. Öyleyse TANIM da tıpkı KIYAS gibi, kendisiyle bir takım yeni bilgilerin elde edildiği bir zihin işlemidir, bir âlettir. Her ikisiyle de (tanım ve kıyas) araştırılan bilgiye ulaşabilmek için belirlenmiş bir şekil ve tertip gerekir. Tertipsiz olarak bilinenden bilinmeyene intikal mümkün değildir. Herhalde tanım ve kıyastaki bu tertip, belirlenmiş ve tesbit edilmiş kavramlar arasındadır. Onların her biri için telif edilecekleri maddeleri ve bu telifin kendisiyle tamamlandığı suretleri vardır. Diğer taraftan her tasdik için kendisinden önce bilinmesi gereken en az iki tasavvura ihtiyaç vardır. Öyleyse tasavvur tasdikten önce gelir. Tasavvura tanımla ulaşılır, tanımın maddesi ise BEŞ TÜMEL'dir. Böylece Porphyrios'un İsağojî'sinin konusu olan Beş Tümel, İbn Sînâ'da mantığın Tasavvurat bölümünün mukddemi, bir anlamda tanımın prensipleri olarak telakki edilmiştir. O şekilde ki, tanımın bilgisi ve sihhati bu prensipleri bilmeğe dayandırılmıştır. Öyleyse tanıma ulaşmak isteyen, onun tertibinde ihtiyaç duyacağı malzemeyi de incelerse, bu konuda yapılması gerekeni tamamlamış olur. Şu da önemli iki, bu malzemeyi, kendilerinden tanımın doğru olarak yapılabileceği yönleriyle incelemek gerekir. bütün yönleriyle incelemek tanım için gerekli değildir.

Görülüyor ki, İbn Sînâ'da da, tıpkı Fârâbî'de olduğu gibi, Beş Tümel'in incelenmesi, tanım teorisinin ortaya koyulması için bir vasıta olarak görülmektedir. İbn Sînâ, bu beş tümelin bir konuya yüklendiklerinde, ya konunun

özünün yapıcı unsuru olarak, ya da konunun özünün yapıcı unsuru olmıyarak yüklendiğini açıklarken de, ÖZSEL TÜMELLER ve İLİNTİSEL TÜMELLER ayırımını açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Cins Tür ve Ayırım özsel; Hassa ile İlinti, ilintisel tümeller olmaktadır.

Bu iki büyük Türk-İslâm filozofunun Türk-İslâm Kültür Dünyasında bir mantık geleneği vücuda getiren eserleri dışında, Arap diliyle yapılan Mantık Öğretiminde ilk mantık bilgilerini veren âdetâ klâsik diyebileceğimiz eserlerden birisi olan Ebherî (öl. 1276)'nin İsağûcisi ise muhtevası bakımından Porphyrios'un İsağojisinden çok farklı olup aslâ onun bir adaptasyonu veya bir özeti değildir. Bilâkis bu eser, Aristoteles'in mantık külliyatını teşkileden sekiz kitaba, Porphyrios'un İsağoji'sinin eklenmesiyle dokuz olan ve Havarezmî'nin *Miftah al-Ulûm*'unda yer alan sıraya uygun olarak mantığın bölümlerinin ve konularının özünü ve tanımlarını ihtiva etmektedir. Delâlet konusuna ise yine Beş Tümel'den önce yer verilmektedir. Tertip ve muhtevaları incelendiğinde açıkça görülmektedir ki, söz konusu iki eser arasında bir özdeşlik, hatta bir benzerlik dahi yoktur. Aralarındaki tek münasebet, Ebherî'nin İsağoji'sinde, Porphyrios'un İsağoji'sinin konusu olan Beş Tümelin kısa da olsa yer almasıdır.

Bize göre Ebherî'nin bu eserini Porphyrios'un İsağoji'sinden ziyade, İbn Sînâ'nın İsağûcisi ile karşılaştırmak gerekir. Bilindiği gibi İbn Sînâ'nın *Uyûn al-Hikmet* adlı eseri, Mantıkıyat, Tabiiyat ve İlâhiyyat bölümlerinden oluşmaktadır. Eserin birinci bölümüne *İsağûci min Uyûn al-Hikmet* adı verilmektedir. İbn Sînâ'nın bu eseri de mantığın bütün bölümlerini ihtivâ etmekte ve Beş Tümel bu bölümlerden birini oluşturmaktadır. Bu noktada Ebherî'nin İsağûci'si ile bir benzerlik söz konusudur. Fakat her iki eser yakînen incelendiğinde görülecektir ki Ebherî'nin İsağûci'si, İbn Sînâ'nın söz konusu eserinin de aslâ bir kopyası değildir. Bir kerre yalnız Beş Tümel'in söz konusu edildiği yerlerde, Ebherî, bunları Porphyrios'un sıralamasına uygun olarak Cins, Tür, Ayırım, Hassa ve İlinti diye sıralarken; İbn Sînâ, Cins, Ayırım, Tür, Hassa ve İlinti olarak sıralar. Ayırım'ın cins'in tabiatında bulunması ve aynı zamanda tür'ün kendi öz ayırımından müstakil olarak kesinlikle var olamayacağı düşünülürse, İbn Sînâ'nın bu sıralayışı uygun görünüyor.

İbn Sînâ'nın eserinde, Aristoteles'in on kategorisine yer verilmekte, bunlar kısaca tanımlanmaktadır. Ebherî ise kategorilere eserinde hiç yer vermemiştir. Önermeler konusu da her iki eserde farklı olarak incelenmektedir. Meselâ, İbn Sînâ, Modal Önermelere yer verip VACİP, MÜMKİN ve MÜMTENİ' diye üç cihetin (modun) olduğunu belirtirken, Ebherî Modal Önermelere de yer vermemiştir. Tabi bu farklılık Kıyas bölümünde de sürmektedir. Şöyleki, İbn Sînâ, adı geçen eserinde Yüklemlî-İktiranlı Kıyasları üç şekil olarak ele alıp bu şekillerin sonuç veren modlarını ayrı ayrı incelerken, Ebherî, söz konusu kıyasların dört şeklinden bahsetmekte ve yalnız birinci şeklin sonuç veren dört modunu zikretmektedir. İbn Sînâ kısa da olsa İstikra' (Tümevarım) ve Temsil (Analojiye) yer verirken, Eb-

heri, bunları da ihmâl etmiştir. Bu kısa mukayese dahi, bu iki eserden daha sonra olan Ehberi'ninkinin, İbn Sînâ'nın eserinin aynı olmadığını ortaya koyar, sanıyoruz. Zaten Ebheri'nin eserinde "Kale fulanun..." (Falan dedi...) tarzındaki bir ifadeyi kullanılıp, kitabında yer alan herhangi bir düşüncenin başkasına ait olduğu yolunda bir işeret de bulunmamaktadır. Bu bile eserin orijinal olduğunu göstermeğe herhalde yeterlidir.

İslâm Kültür Dünyasında bazı filozoflar, Meşşâî Ekolünün büyük bir çoğunluuna muhalif olarak, Beş Tümel'i olduğu gibi kabul etmemektedirler. bilâkis ona ilâvede bulunmaktadırlar. Milâdî, X. asırda Basra'da ortaya çıkan İhvânu's-Safâ'yı bunlara örnek verebiliriz. İhvânu's-Safâ Risâlelerinin onuncusu İsağücü başlığını taşımaktadır. Bu başlık altında mantığın anlamı ve bölümleri üzerinde durulduktan sonra, yine Delâlet'e yer veriliyor. Daha sonra da Beş Külli veya Beş Tümel'den değil, Altı Külli'den bahsediliyor. İhvânu's-Safâ, ŞAHS'ı da tümelerden saymaktadır. Onlar bu altı külli'nin (altı ses'in) üçünün varlığı (a'yâna) delâlet etmekte olduğunu söyleyerek, "Bunlar nitelenen (mevsûf) dur." diyorlar. Söz konusu üç tümel, ŞAHIS, TÛR ve CİNS olarak sıralanırken, kaplam bakımından en geniş olan en sonda zikredilmiştir. İhvânu's-Safâ, ŞAHIS kavramını şöyle tanımlamaktadırlar: Duyulardan birisiyle algılanmış olarak, kendisinden başka diğer varlıklar arasında tek bir varlığa kendisiyle işaret edebildiğimiz lafız (söz) dır. Bu adam, bu ağaç, bu duvar. gibi. Bu tanımla anlatılmak istenen Şahıs ile Aristoteles'in İlk Özü arasında bir benzerlik, hattâ özdeşlik bulunmaktadır. İhvânus's-Safa'ya göre diğer üç tümel Ayırım, Hassa ve İlinti, Cinslerin, Türlerin ve Şahısların kendileriyle nitelendirildiği bir takım niteliklere delâlet eden sözlerdir. Şu farkla ki, Ayırım Cevher'e ait olan özsel bir niteliktir. Diğer ikisinden Hassa, tek bir türün niteliği, ilinti ise konunun yok olmasını gerektirmeden bir şeye ilinti olabilen veya olamayabilen bir niteliktir. Cinsin her niteliği türlerin, türlerin her niteliği ise şahısların zorunlu olarak nitelikleridir. Buna karşılık şahsın her niteliğinin türün, türün her niteliğinin de cinsin nitelikleri olmaları zorunlu değildir. Görülüyor ki şahsın tümelerden sayılması bir farklılık ise de, diğer tümeler için kabul ettikleri özelliklerde Aristoteles'çi anlayışa muhalif değildirler.

Bu şekilde Aristoteles'ci geleneğe bağlı ve fakat kendilerine has nitelikleriyle her zaman orijinal sayabileceğimiz bu tür eserleri, İslam Dünyasının her köşesinde görmek mümkündür. İşte İbn Hazm'ın (öl. 456 H. 1077 H.) Endülüs'te ortaya koyduğu "al-Takrib li Hadd al-Mantık ve al-Medhal ileyh" adlı eseri bu güzel örneklerden biridir. İbn Hazm'ın bu eserinde de Fârâbî ve İbn Sînâ'yı andırırçasına "İsâğücü" bir giriş olarak başa koyulmuş ve Delâlet, Kavram ve Terimle ilgili ilk bilgiler verildikten onra, Beş Tümel, geleneğe uygun olarak anlatılmıştır.

İSAGOJİ ile ilgili olarak yapmağa çalıştığımız bu kısa açıklamalardan da anlaşılacağı gibi, Türk-İslâm Kültür Dünyasında ortaya koyulan eserler, hiç bir zaman kendilerine kaynak teşkil eden eserlerin birer kopyası değildir. Bilâkis ken-

dilerine has orjinallikleri vardır. Hatta XV. yüzyıldan sonra gittikçe hızlanan gerileme döneminde dahi tektük de olsa yine orijinal eserlere rastlamak mümkündür.

Öyleyse bu Kültür Dünyasında yetişen al-Kindî, Fârâbî, İbn Sînâ, Gazzali, İbn Rüşş... vb. nin mantığa ait eserlerinde Eski Yunan'dan gelenlerle onlara eklenenler hakkında toplu ve sistemli bir inceleme yapmak ve ancak bundan sonra hüküm vermek gerekir. Bukonuda yeterli malzemeye bu gün için tam olarak sahip olduğumuzu zannetmiyorum. Bunların yine aynı kültürün bir uzantısında bulunanlar tarafından yapılması gerekir. Başka kültür çevrelerinde yetişen araştırmacılar tarafından ortaya atılan hükümleri, hiç bir tahlile tabi tutmadan olduğu gibi almak, elbette bir takım yanlışmalara yol açacaktır.

KAYNAKLAR

ARİSTOLES; *Organon* (Atademir Tercümesi)

I Kategoriler, Ank., 1947; II Önermeler Ank., 1947; III Birinci Analitikler, İst., 1950 IV İkinci Analitikler, İst., 1950; V Topikler, İst., 1967

- *Metaphysique*, (Trad. Par Tircot), Paris - 1951

ATADEMİR, H.R.; *Porphyrios ve Ebherî'nin İsağucûleri*, A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, C: VI, S. 5; Aralık-1948

EBHERİ, Esirü'd-Din Mufaddal b. Ömer; *İsağucû*, İst., 1312 H.

EHVANİ Ahmed Fuad; *İsağucû Li Ferferyus al-Sûri Nakl Abî Osman al-Dımaşki ma'a Hayatı Ferferyûs ve Felasifetihî*; Kahire-1952

FÂRÂBÎ; *al-Elfaz al-Musta'mele fi'l-Mantık* (Nşr. Muhsin Mehdi) Beyrut-1946
-*Risaletu Cemil'l-Mantıkıyyeti's- semaniye*, Hamidiye NO: 812

FENARİ, Muhammed b. Hamza; *Risâle-i Esiriyye*, İst., 1304 H.

GELENBEVİ; *Burhan*, İst. 1306 H.

-*Şarh-i İsağucû*. İst., 1275 H.

HAREZMÎ; Mefatih al-Ulûm Mısır-1342 H.

İBN HAZM; *al-Takrîb Li Hadd al-Mantık ve al-Medhal İleyh* (Nşr.: İhsan Abbas), Beyrut-1959

İBN SİNÂ; *al-İşârat ve al-Tenbihat* (Nşr: Süleyman Dünya) Kahire-1960

-*al-Necat* (Nşr: Muhiddin Sabri), Mısır-1938

-*Resailu İbn Sîna (Uyûn al-Hikmet)* (Nşr.: Hilmi Z. Ülken) Ank.; 1983

- KEKLİK, N.; *İslâm Mantık Tarihi ve Farabî Mantiğı*, İst., 1969-1970
- KÜYEL, M.; *Fârabi'nin Bazı Mantık Eserleri*, Dil ve Tarih-Cuğrafya Fakültesi Dergisi, C: XVI, S: 3-4, Eylül-Aralık 1958
- MADKOUR, İbrahim; *L'Organon D'Aristote dans Le Monde Arabe*, Paris-1969
- MUSTAFA GÂLİB, *İbn Sina Mektebetu'l-Hilâl*, Beyrût-1981
- PORPHYRİOS; *İsagoji* (Çvr.: Atadeir, H.R.), Konya-1948
- Resailu İhvani's-Safa*, Beyrût-1957